

مدرسه علمیّه فاطمیه کرمان

عوامل رشد اقتصادی از دیدگاه اسلام

استاد راهنما :

سرکار خانم صدیقه منتظر

گردآورندگان :

میترا رضانی زاده کرمانی

زهرة نعمت اللهی

ریحانه رضازاده

بسم الله الرحمن الرحيم

چکیده:

مقاله حاضر با عنوان "عوامل رشد اقتصادی از منظر اسلام" است. با هدف شناخت عوامل رشد اقتصادی آنها را به دو دسته مادی و معنوی، و عوامل مادی را به دو دسته انسانی و غیر انسانی (طبیعی) تقسیم کرده و در مورد هر عامل به صورت جداگانه به بحث پرداخته است. رشد اقتصادی به این معناست که: وقتی تولید کالاها یا خدمات به هر وسیله ممکن در یک کشور افزایش پیدا کند، می‌توان گفت در آن کشور، رشد اقتصادی اتفاق افتاده است. جامعه برای رسیدن به افزایش تولید و رشد اقتصادی نیازمند عواملی است که برخی از آنها از منظر آیات و روایات مورد بررسی قرار گرفته اند. در این تحقیق سعی شده است تانمونه هایی از عوامل انسانی را که در فرمایشات ائمه معصومین (علیهم السلام) و مقام معظم رهبری (مد ظله العالی) اشاره شده آورده شود تا با توجه به این بیانات و در رأس قرار دادن این مهم، اقتصاد جامعه به اقتصادی خودکفا و مقاوم نائل گردد. همچنین دولت مردان باید از منابع طبیعی - منابع خدا داد و پربهرکتی که دست بشر در تولید اولیه آن‌ها هیچ نقشی نداشته و سالیان مدیدی موجبات تامین زندگی عمده ای از اهالی کره زمین را فراهم آورده اند - در جهت توسعه اقتصادی با نهایت حفاظت و بهره برداری اصولی بهره ببرند. جنبه دیگر این عوامل، عوامل معنوی می باشند این عوامل هیچ جنبه مادی و اقتصادی نداشته ولی با اجرای آنها توسط دولت و ملت، موجبات پیشرفت همه جانبه جامعه اسلامی را فراهم می آورند که با ادله مستند از آیات و روایات در ضمن این تحقیق آورده شده اند. محقق در گردآوری مطالب با استفاده از روش کتابخانه ای و ارتقا وضعیت موجود به مطلوب به صورت توصیفی - کاربردی برآن است با طرح این مقاله عوامل رشد اقتصادی را بیان نماید تا برای دولتمردان و دست اند کاران مثمر ثمر واقع گردد و جامعه را بسوی استقلال و خودکفایی کامل اقتصادی سوق دهد.

کلید واژه ها: عوامل، رشد، اقتصاد، رشد اقتصادی

مقدمه

یکی از اصول اولیه اقتصاد سالم ، حیات و قابلیت رشد و نمو ثروت است. از شرائط اولیه یک اجتماع سالم ،اقتصاد سالم است . اقتصاد سالم ،یعنی اقتصاد قائم به ذات و بی‌عیب . و افزایش رشد اقتصادی به معنی بیشتر شدن نسبی رفاه افراد یک جامعه و کاهش آن به معنی کمتر شدن رفاه آن جامعه است. از طرف دیگر استقلال، شکوه و عظمت هر جامعه در گرو برخورداری از اقتصاد سالم و رفع کمبودهاست زیرا بسیاری از وابستگی های سیاسی ،اجتماعی و فرهنگی و نیز بروز بسیاری مفسد اجتماعی از عدم کارایی اقتصادی جوامع انسانی سرچشمه می گیرد و اصولاً پیمودن مسیر تکامل و رسیدن به کمال مطلوب و اهداف عالی انسانی بدون برنامه ریزی اقتصادی و رفع نیازمندی های مادی میسر نمی شود. به همین دلیل دولت ها تلاش می نمایند شرایطی فراهم آورند تا مسیر رشد اقتصادی کشورشان هموار گردد. اگر نامگذاری سالهای اخیر در ایران مورد بررسی واقع گردد ، مشاهده می شود که معیشت مردم و رونق اقتصادی کشور مهمترین دغدغه مسئولین جامعه می باشد. لذا رشد اقتصادی در کشور ما مورد توجه فراوان مقام معظم رهبری(مد ظله العالی) است و در مسیری که ایشان برای مسئولان و مردم ترسیم کرده اند کلید واژه هایی مانند جهاد اقتصادی ، همت مضاعف، سرمایه ایرانی و اقتصاد مقاومتی پله های نردبان پیشرفت و تعالی کشور را تشکیل می دهد. ماهیت اصلی این کلمات اهداف اقتصادی کشور را نشان میدهد.

مفهوم عامل

عامل در لغت عبارت است از : آن که یا آنچه باعث به وجود آمدن چیزی یا حالتی می شود؛ عمل کننده، اجرا کننده ؛ (صفت) [عامیانه] بامهارت، متخصص؛ کسی که امور مالی یا ملکی کس دیگر را اداره می کند ؛ والی، حاکم. (عمید، ۱۳۸۹، ص ۲۷۷)

مفهوم رشد

رشد در لغت: به معنای راه یافتن به مقصد و مقصود و رسیدن به واقع است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، جلد ۱۵، ص ۳۹۸).
رشد در اصطلاح : رشد و بلوغ روحی شایستگی و قدرت تشخیص ، درک سود و زیان و لیاقت اداره و بهره برداری از شایستگی و لیاقت برای نگهداری و استفاده صحیح از وسائل و سرمایه های حیات می باشد.
(مطهری، ۱۳۶۴، جلد ۱، ص ۲۰۹)

مفهوم اقتصاد

اقتصاد در لغت: از کلمه قصد به معنای میانه روی است. (رجالی تهرانی، ۱۳۹۳ ، ص ۵۰)
اقتصاد در اصطلاح عبارت است از: یکی از رشته های علوم اجتماعی که در باب کیفیتِ فعالیت های مربوط به دخل و خرج و چگونگی روابط مالی افراد جامعه با یکدیگر و اصول و قوانینی را مطالعه می کند که بر امور مذکور حاکم است. چون میان اقتصاد اسلامی و اعتدال، ارتباط وجود دارد، موجب این شده است تا عنوان اقتصاد برای آن به کار گرفته شود (رجالی تهرانی، ۱۳۹۳، ص ۵۰)

مفهوم رشد اقتصادی

اگر تولید کالاها یا خدمات به هر وسیله ممکن در یک کشور افزایش پیدا کند، می توان گفت که در آن کشور، رشد اقتصادی اتفاق افتاده است. رشد اقتصادی به تعبیر ساده عبارتست از : افزایش تولید در یک سال خاص در مقایسه با مقدار آن در سال پایه می باشد .

رهنمودهای رهبر معظم انقلاب اسلامی (مد ظله العالی)

ایشان در راستای توسعه اقتصادی و پیشرفت صنعت برای رسیدن به اقتصادی خودکفا معیارها و راه کارهایی که در این راستا بسیار حائز اهمیت می باشند را بیان کرده اند، در ذیل برخی از بیانات ایشان برای رسیدن به اقتصادی مقاوم آورده شده است. این معیارها عبارتند از:

۱. فرا صنعتی شدن : جامعه پیشرفته و توسعه یافته از نظر ایشان جامعه ای است که از مرحله صنعتی اولیه و کارخانه های دودکشی پا را فراتر گذاشته و به مرحله ای بالاتر یعنی ورود به عرصه تکنولوژی های سطح بالا شده است. تکنولوژی هایی مثل نانو تکنولوژی تکنولوژی هسته ای تکنولوژی های مربوط به فناوری اطلاعات و هوا فضا و خلاصه هرگونه تکنولوژی که تعلقی به صنایع پایین دستی مثل کارخانه های دودکشی نداشته باشد.

۲. خودکفایی در نیاز های اساسی : جامعه پیشرفته جامعه ای است که در نیازهای اساسی به خودکفایی رسیده باشد. خودکفایی در نیازهای اساسی ضریب امنیت ملی را افزایش داده و نوعی احساس آرامش روحی و روانی را برای مردم به ارمغان می آورد. و باعث نوعی نشاط و امیدواری می گردد. البته اگر سرمایه ساختار نیروی انسانی امکان تبادل کالا صادرات و عوامل دیگر وجود داشته باشد هر چه بر حوزه و دامنه خودکفایی افزوده شود زمینه رونق اقتصادی و امنیت بیشتر را فراهم می آورد. به هر حال در مدل فکری رهبری انقلاب اسلامی توسعه بدون ساماندهی و تحقق خودکفایی در نیازهای اساسی توسعه ای غیرمدبرانه و آسیب پذیر خواهد بود. نیازمندی کالاهای اساسی دست دشمنان را در اعمال فشار برای ایجاد نابسامانی در توسعه کشور باز می گذارد.

۳. افزایش بهره وری : بهره وری از تلفیق اثربخشی و کارآمدی حاصل می آید. اقدام بهره وری اقدامی است که ما را به هدف برساند (اثربخشی داشته باشد) و رساندن به هدف با کمترین هزینه به انجام رسد. بنابراین وقتی سخن از بهره وری به میان می آید منظور این است که کارها را طوری تنظیم کنیم که با کمترین هزینه بهترین روش و کوتاه ترین مسیر ما را به هدف برساند. شاخص بهره وری شاخص مهمی است که رهبری انقلاب اسلامی آنرا به عنوان یکی از معیارهای جامعه توسعه یافته در نظر گرفته اند.

۴. ارتقای سطح سواد : وضعیت علمی و مهارتی نیروی انسانی مهمترین شاخصه جامعه توسعه یافته است. مهمترین سرمایه هر جامعه نیروی انسانی است برای تحقق توسعه پویا و مستمر آموزش رکن اساسی است البته آموزشهای هدفمند و کاربردی که بتواند بستر لازم برای توسعه را فراهم آورد. بنابراین اگر بخواهیم جامعه پیشرفته ای داشته باشیم باید سطح سواد جامعه را افزایش دهیم.

۵. ارتقای خدمات رسانی به شهروندان: جامعه ای توسعه یافته خواهد بود که سطح خدمات رسانی به شهروندان در سطح مطلوبی باشد. هدف حکومت در اسلام خدمت رسانی به مردم است. بنابراین جامعه پیشرفته اسلامی جامعه ای است که سطح این خدمات ارائه شده از یک حد استاندارد و مطلوبیتی برخوردار باشد. چگونگی خدمات حمل و نقل خدمات امنیتی و قضایی خدمات آموزشی درمانی ورزشی فرهنگی و انطباق این خدمات با معیارهای استاندارد ابزار دیگری برای سنجش جامعه پیشرفته است. برای تحقق

توسعه موردنظر باید ابعاد گوناگون خدمات رسانی به شهروندان با ساماندهی و مدیریت کارآمدی مناسب به سطح استانداردهای موردنظر برسد.

۶. افزایش امید به زندگی: جامعه پیشرفته موردنظر رهبر انقلاب اسلامی جامعه ای است که به سبب توسعه در ابعاد مختلف از قبیل وضعیت معیشت تغذیه بهداشت و درمان اشتغال و دستیابی به سطوح بالای رفاه مادی و معنوی امید به زندگی بیشتر شده و متوسط طول عمر مفید افزایش می یابد.

۷. رشد ارتباطات: ارتباطات بستر تحقق توسعه و پیشرفت است. با سهولت ارتباطات چه ارتباطات مخابراتی و چه ارتباطات جاده ای ریلی و هوایی زمینه تحرک اقتصادی را فراهم می آورد. توسعه ارتباطات توسعه تبادل اقتصادی را میسر می کند. بنابراین بدون گسترش ارتباطات امکان توسعه و پیشرفت وجود ندارد و به همین دلیل است که رهبر انقلاب اسلامی رشد ارتباطات را یکی از شاخصه های اصلی توسعه می دانند.

۸. مبتنی شدن روند تحول بر عناصر اصلی هویت ملی و آرمان های اساسی: ساماندهی تحول و توسعه باید بر مبنای ارزشها و نگرشهای فکری و اصول اعتقادی استوار باشد والا هرگونه مدل سازی توسعه مبتنی بر ارزشهای صرف غربی نمی تواند ثمربخش باشد. (روزنامه جمهوری اسلامی شماره ۸۵/۸/۲۰)

نقش زنان در رشد اقتصاد جامعه

زن امروز با الگوگیری از فاطمه زهرا (سلام الله علیها) نقش کارآمدی در رشد و بالندگی سرمایه های انسانی دارد. مادران می توانند در اقتصاد خانه در سطح اقتصاد کلان جامعه نقش اساسی و محوری داشته باشند. زنان به عنوان عامل نیروی کیفی کار، در جریان بهره وری و تولید ناخالص ملی ایفای نقش می نمایند. زنان با تأسی از سیره ی حضرت زهرا (سلام الله علیها) نقش موثر و کلیدی در سلامت جامعه و پرورش نیروهای فعال و مولد اجتماع دارند. یکی از مهمترین تدابیر زنان مدیریت بر اقتصاد خانواده است. (اسحاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۷۷)

آنان با کم کردن هزینه ها افزایش بهره وری و مدیریت مصارف اقتصاد خانواده را بهبود می بخشند و حتی می توانند از طریق برخی از تولیدات داخلی و هنرهای دستی درآمد اقتصادی خانواده را افزایش دهند. و با داشتن دیدی خلاق و برخوردار از مهارت های بالا به عنوان فعال اقتصادی و عامل اصلی تربیت فرزندان نقش مهمی در چرخه اقتصاد خانواده و جامعه بر عهده دارند. بانوان در کنار وظایفی که در منزل به عهده دارند در امر کارآفرینی نیز فعال اند. زنان با بهره مندی از خصایص، استعدادها، روح لطیف و کرامت انسانی خود در پی ایجاد آرامش برای محیط خانواده و اجتماع هستند. زنان هنگامی که بحث جهاد نظامی و دفاع مقدس مطرح شد افراد خانواده خود را به جبهه های جنگ اعزام کردند و با تمام وجود در عرصه آبادانی کشور در پشت جبهه ها تلاش بسیار کردند. اینک هم زنان میتوانند دوشادوش مردان در عرصه جهاد اقتصادی گام بر دارند و از طریق فعالیت های اقتصادی دانش بنیان و متناسب با نقش خود در زمینه جهاد اقتصادی ایفای وظیفه کنند. با این پشتوانه عظیم که زنان طلایه دار آن هستند، چرخ های عظیم اقتصاد کشور به گردش در خواهد آمد و شاهد رونق و توسعه ی اقتصاد جامعه خواهیم بود. زنان در این مقطع که رهبر معظم انقلاب اسلامی به جهاد اقتصادی فرمان داده اند می توانند تاثیر بسزایی داشته باشند. (مکتبی، هدایتی، ۱۳۸۷، بی جا، ص ۴۶)

راه کارهای ذیل جهت رسیدن به اهداف اقتصاد مقاومتی :

۱. نقطه شروع اقتصاد مقاومتی، سیاست گذاری برای اصلاح الگوی مصرف است. مصرف، تولید را جهت می دهد و این دو در کنار هم، جهت سرمایه گذاری را مشخص می کنند. رونق تولید داخلی و کاستن از وارداتی که می تواند به افول و کم رونقی و توقف واحدهای تولیدی داخلی منجر شود، موجب استقلال اقتصادی، قطع وابستگی به خارج و ارتقاء تکنولوژی در سطح کلان تر می شود. البته باید به گونه ای عمل کرد که اقتصاد مقاومتی به معنای تحمیل فشار به مردم نباشد.
۲. افزایش بهره وری در تولید، کاهش قیمت تمام شده تولیدات، کیفیت بهتر و خدمات بیشتر در رقابت با تولیدات خارجی، کاهش واردات و حمایت از تولید ملی به ویژه تولیدات استراتژیک.
۳. کاهش آمار بیکاری و خشکاندن ریشه های فقر و آسیب های اجتماعی ناشی از بیکاری در جامعه.
۴. فعال سازی سیستم های حمایتی پولی و مالی و بیمه ای بخش تولید برای تحرک در اقتصاد داخلی و نیز حمایت از صادرات کالاهای غیرنفتی.
۵. افزایش واردات دانش فنی، خطوط تولید و ماشین آلات در ازای کاهش واردات کالاهای مصرفی با توجه به اهمیت این نوع معاملات در عصر اطلاعات، همزمان با تولید علم و تولید دانش فنی و حمایت از شرکت های دانش بنیان.
۶. توجه به معضل تورم و برقراری یک نظام قابل پیش بینی و قابل مدیریت در قبال شاخص تورم و تطبیق آن با سطح حقوق و دستمزدها و نیز قیمت ارز در پیش گیری سیاست های بهینه در این فرآیند.
۷. تبدیل تهدیدها به فرصت ها در روند تامین کالاها به این معنا که به محض اعمال تحریم در برخی از کالاها، شکل دهی به عزم ملی درحوزه فناوری و صنعت و تجارت برای ایجاد خود کفایی کامل یا حداقل خود اتکایی در تولید و تامین این اقلام.
۸. برقراری ارتباطات خاص اقتصادی با برخی از کشورهای دوست، گسترش ارتباطات اقتصادی با کشورها و بلوک های منطقه ای و گسترش شرکای تجاری از یک شریک عمده به چند شریک کوچک تر.
۹. شکل گیری روحیه جهاد اقتصادی، تولید ملی و حمیت ایرانی. ضمن آنکه برای تقویت اقتصادی ملی، دیپلماسی اقتصاد مقاومتی نیز لازم است. هدف از این نوع دیپلماسی تبیین دستاوردهای اقتصاد مقاومتی در مقابل فشارهای وارده است. فشارها در مورد کالای مصرفی و شاخص های روزمره اقتصادی وارد می شود، ولی دستاوردهای مقاومت کشور، دستاوردهایی استراتژیک و بلند مدت هستند، همچون خود کفایی در تکنولوژی ها و فناوری های برتر(هسته ای)، استقلال درسیاست خارجی .
۱۰. خودداری از اسراف و ضایع کردن کالاها و ذخیره سازی کالاهای اساسی در ابعاد حجیم توسط دولت، انبارهای کوچک و هدایت شده و هوشمند توسط مردم(مانند کشور سوئیس) حتی در زمان صلح و آرامش جهت تامین امنیت غذایی مردم. (<http://daneshnameh.roshd.ir>)

نتیجه گیری

بنا بر فرمایش امام صادق (علیه السلام) سه چیز است که همه مردم به آن نیاز دارند عبارتند از: امنیت، عدالت و فراوانی. بنابراین میتوان نتیجه گرفت رسیدن به امنیت و عدالت و فراوانی، جزو اهداف مطلوب و مورد توجه نظام اقتصادی اسلام است و این، بدون نظر و مقایسه جامعه اسلامی با دیگر جوامع است.

وقتی مسأله ارتباط جامعه اسلامی با اقوام و ملل دیگر مطرح میشود، از آنجا که این جامعه حامل فرهنگ رهایی بخش انسان ها و گسترش دهنده عدل و قسط در سراسر جهان است، باید وضعیت اقتصادی و قدرت اقتصادی آن خیلی بیشتر از تأمین رفاه عمومی مورد نظر باشد تا اولاً جامعه اسلامی در پیمودن مسیر سعادت و کمال، هیچگونه وابستگی به کشور های استعماری و بیگانگان نداشته باشد؛ ثانیاً دشمنان اسلام چشم طمع در سرزمین های اسلامی نداشته باشند، و ثالثاً مسلمانان با کمک به ملل محروم و مستضعف بتوانند فرهنگ اسلام را در سراسر گیتی بگسترانند. به این جهت است که محقق عوامل رشد و خودکفایی را برای رسیدن به قدرت اقتصادی را بیان کرده است.

مقصود از خود کفایی این است که جامعه بتواند نیازمندی های خود را در حد بالایی از رفاه تولید کند و ناگزیر به وارد کردن کالا از خارج نباشد. در خودکفایی توانمندی و اقتدار نهفته است. بنابر آیه قرآن مجید که درباره ی مومنان به پیامبر می فرماید: ﴿محمد فرستاده خدا است و کسانی که با او هستند در برابر کفار سرسخت و شدید، و در میان خود مهربانند، پیوسته آنها را در حال رکوع و سجود می بینی، آنها همواره فضل خدا و رضای او را می طلبند، نشانه آنها در صورتشان از اثر سجده نمایان است، این توصیف آنها در تورات است، و توصیف آنها در انجیل همانند زراعتی است که جوانه های خود را خارج ساخته، سپس به تقویت آن پرداخته، تا محکم شده، و بر پای خود ایستاده است، و به قدری نمو و رشد کرده که زارعان را به شگفتی وامی دارد! این برای آن است که کافران را به خشم آورد، خداوند کسانی از آنها را که ایمان آورده اند و عمل صالح انجام داده اند وعده آمرزش و اجر عظیمی داده است﴾. (فتح ۲۹) مفاد این آیه قدرت یافتن مسلمانان و رسیدن آنان به شکوه و عظمتی است که دشمنان اسلام تاب تحمل آن را ندارند. بلی درست است همانا این اقتدار، اقتدار سیاسی، نظامی و توانمندی فرهنگی و قدرت اقتصادی است. رشد اقتصادی پایدار در حکومت امام زمان (عجل الله تعالی فرجه شریف)، افزایش بلند مدت ظرفیت تولید به منظور افزایش ارزش کل است تا بتوان نیاز های جمعیت را تامین کرد. صفت پایداری بر رشدی تاکید دارد که در آن نیاز ها و رضایتمندی افراد همراه با افزایش کیفیت زندگی انسان تامین مستمر میشود و در این حکومت این ویژگی ها به نهایت حد خود می رسند. (جهانیان، ۱۳۹۳، مجله مهدویت).

امید است ان شالله که با ظهور امام عصر (عجل الله تعالی فرجه شریف) جامعه اسلامی به نظام خودکفا و مستقل اقتصادی دست یابد.

منابع:

۱. آقا نظری ، حسن ، نظریه پردازی اقتصاد اسلامی ، قم ، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه ، اول، ۱۳۸۵
۲. اسحاقی، حسین ، مبانی و راهبردهای جهاد اقتصادی ، قم ، مرکز مدیریت حوزه های علمیه خاوران، مرکز نشر هاجر، دوم، ۱۳۹۰
۳. پوریا، علی ، عوامل مادی و معنوی جهاد اقتصادی، نشریات فرهنگی، اول، ۱۳۹۰
۴. تاجیک ، عاطفه، تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام، قم ، مطبوعات دینی، اول، ۱۳۸۶
۵. جهانیان ، ناصر ، جهانی سازی عدالت اقتصادی و مهدویت ، بی نا، بی چا، ۱۳۹۳
۶. حاجی خانی ، علی، درآمدی بر نظریه اسلامی پیشرفت اقتصادی ، تهران ، کتابدار، اول، ۱۳۹۴
۷. رجالی تهرانی ، علیرضا، پیشرفت اقتصادی در عصر حکومت مهدوی با تأکید بر روایات اسلامی، مدیریت محتوا، اول، ۱۳۹۳
۸. روزنامه کیهان، شماره ۱۹۹۹۰ به تاریخ ۹۰/۵/۱۲، صفحه ۶
۹. عبدالهی ،عابد ، حمزه پورمعتوقی، ناصر ،عوامل معنوی پیشرفت اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث، چهارمین همایش ملی قرآن کریم سفینه النجاه عصر ،بی چا ، ۱۳۹۰
۱۰. فراهانی فرد ، سعید، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۲، بی چا، ۱۳۸۹
۱۱. فرجادی ، غلام علی، توسعه اقتصادی در جهان سوم، کوهسار، اول، ۱۳۹۱
۱۲. کرمی ، محمد مهدی ، مبانی فقهی اقتصاد اسلامی ، قم ، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه ، اول، ۱۳۸۰
۱۳. مطهری ، مرتضی ، اسلام و مقتضیات زمان، قم ، انتشارات صدرا ، اول، ۱۳۶۸
۱۴. -----، امامت و رهبری، صدرا ، اول، ۱۳۶۴
۱۵. ----- ، نظری به نظام اقتصادی اسلام ، قم ، انتشارات صدرا ، اول ، ۱۳۷۴
۱۶. مکارم شیرازی ، ناصر، پیام امام امیر المومنین علیه السلام، دار الکتب الاسلامیه، تهران، اول، ۱۳۸۶
۱۷. مکتبی ، سید محمد ، زن و اجتماع ، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما ، بی چا ، ۱۳۷۸
۱۸. -----، هدایتی سعید، زن و خانواده از دیدگاه امام خمینی(ره) ، دفتر عقل، اول، ۱۳۸۷
۱۹. www.daneshnameh.roshd.ir
۲۰. www.elmnet.ir
۲۱. www.hawzah.net/fa/Article/View/۸۹۴۸۹
۲۲. www.ibna.ir
۲۳. www.pajoohe.net